

Irak'ta “Muktedir” ve “Müşteki” Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği

A Powerful and Complainant Supporter of CUP (Committee of Union and Progress) in Iraq: The Basra Governorship of Suleyman Nazif Bey

Burcu Kurt¹

Özet

II. Meşrutiyet döneminde Irak kıtasının üç vilayetinde de valilik görevinde bulunmuş olan Süleyman Nazif Bey'in Basra valiliği birçok açılarından önem arz etmektedir. Bu dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arap vilayetlerine yönelik politikasını tahlili için bir örneklem teşkil ettiği gibi, aynı zamanda Cemiyet'in buraya atamış olduğu vali tipolojisine de güzel bir örnek oluşturmaktadır. Basra valiliği döneminde izlediği sosyo-ekonomik, siyasal ve bayındırlık politikalarıyla son derece “muktedir” bir vali imajı çizen Süleyman Nazif, aynı zamanda gerek eşrafla gerekse yerel memurlarla girdiği polemikler itibariyle Babialı'ye sürekli şikayet arz eden bir tablo çizmiştir. Bununla birlikte, Süleyman Nazif Bey'in II. Meşrutiyet döneminde Basra vilayetinde görev yapan valiler içerisinde en etkililerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Basra, Süleyman Nazif, Irak, Muhammara, Kuveyt, Arap, Taşra.*

¹ Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, kurtburcu@yahoo.com.

Abstract

The governorship of Suleyman Nazif Bey, who has been worked as a governor in both three vilayats of Iraq during the second constitutional period, is of great importance in many aspects. As an illustration to analyze the Committee of Union and Progress's policy towards Arab periphery, this period also forms a good example for the typology of governors appointed by the CUP governments. Suleyman Nazif built an image of a capable governor by his policy towards socio-economic, political problems and public works of Basra. Nevertheless he has sent so many petitions to Sublime Porte as a consequence of his polemics both with the notables and local officials. However it is worth saying that; Suleyman Nazif Bey was one of the most efficient among the governors ruled in Basra province during the second constitutional period.

Keywords: Basra, Suleyman Nazif, Iraq, Mohammarah, Kuwait, Arab, Periphery.

Giriş

Genel olarak edebiyatçı kişiliğiyle bilinen Süleyman Nazif Bey'in siyasal duruşu ve bürokratik yönü hakkında literatürde yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır². Bununla birlikte Süleyman Nazif Bey, İttihat ve Terakki döneminin *muktedir* ve *sadık* bürokratları içerisinde yer almış ve bu dönemde Irak kıtasının üç vilayetinde de (Basra, Bağdad, Musul) devrine göre uzun dönemler valilik görevinde bulunmayı başarmıştır.

Süleyman Nazif Bey'in şahsi karakteri kadar II. Meşrutiyet genel atmosferi de Nazif Bey'in Basra valiliği dönemini önemli kılmaktadır. Çünkü Süleyman Nazif'in Basra valiliği dönemi birçok açıdan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arap vilayetlerine yönelik politikalarının gözlemlenebildiği bir kesit olarak karşımıza çıkmaktadır. Süleyman Nazif Bey bu bağlamda, II. Meşrutiyet döneminin taşradaki, özellikle de Arap vilayetlerindeki, idari atamalarının tipik bir örneğini teşkil etmektedir. Her ne kadar II. Abdülhamid döneminin bürokratik seçimlerini ağır dille eleştirmiş olsalar da, II. Meşrutiyet dönemi hükümetleri taşra idaresinde ikincil derecedeki memurların atamalarını liyakat esaslarına büyük ölçüde bağlı kalarak yaparken, vali ve kumandan gibi birincil önemi haiz idari görevlilerin atanmasında, II. Abdülhamid dönemine benzer bir şekilde, rejime sadakati ön plana çıkarmışlardır.³ Bunun yanı sıra Süleyman Nazif'in Basra valiliği, II. Meşrutiyet dönemi Arap vilayetlerinde uygulanan merkezîyetçi Cemiyet politikalarını gözlemlemek açısından da bir örneklem teşkil etmektedir. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi Arap coğrafyası başta olmak üzere taşrada merkezileşme politikalarının hayata geçirilmeye çalışıldığı bir dönem olmuş ve hükümetler yerel nüfuz sahiplerinin güçlerini tırpanlayarak Osmanlı Ortadoğu'sunda merkezden atanan memurlar vasıtasıyla hükümetin nüfuzunu hissettirmeye gayret etmişlerdir.

Süleyman Nazif Bey'in Hayatı ve Basra Vilayetine Tayini

Süleyman Nazif, birçok mutasarrıflık görevinde bulunmuş olan Diyarbakırlı Said Paşa'nın oğlu olarak 1869 yılında Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir. Nazif Bey, babasının vazifesi nedeniyle çocukluk yıllarını Harput, Maraş ve Mardin'de geçirmiş ve babasının arkadaşlarından Arapça, Farsça ve Fransızca dillerini

² Süleyman Nazif Bey'le ilgili yapılan çalışmaların hemen hemen hepsi Nazif'in edebiyatçı yönüne değinmiştir. Bu konudaki tek istisna için bkz. Mustafa Eski, *Süleyman Nazif'in Kastamonu Valiliği*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı 8 (1997), s.131-138.

³ II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde öne çıkan memuriyete atama kriterleri için bkz. Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi (1895-1908)*, (İstanbul: Klasik, 2007); Carter Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Babüli (1789-1922)*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994).

öğrenmişti.⁴ Süleyman Nazif Bey, idari görevine Muş Sancağı Reji Müdüriyeti'nde başlamış ve Mardin ile Diyarbakır'da ufak çaplı memuriyetlerde bulunduktan sonra, Ermeni meselesini incelemek için görevlendirilen Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Feriki Abdullah Paşa'nın kâtipliği vazifesiyle yaklaşık bir sene Diyarbakır ve Musul'da kalarak bu bölgelerde incelemeler yapma fırsatını bulmuştu⁵.

Diyarbakır'daki görevinin nihayete ermesinin ardından Süleyman Nazif Bey, 1897 senesinde bu dönemde II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin merkezi olan Paris'e gitmiş ve burada Jön Türklerle ve özellikle de Mizancı Murad ile yakın ilişki içerisinde olmuştu.⁶ Paris'ten dönmesi karşılığında Hüdavendigâr Vilayeti Mektupçuluğu'na tayin edilen Nazif Bey, İstanbul'da kalması istenmediğinden buraya bir nevi sürgün olarak gönderilmişti⁷. Hüdavendigâr vilayetinde yaklaşık on iki sene mektupçuluk vazifesini ifa eden Nazif Bey, II. Meşrutiyetin ilanını müteakib Konya vilayeti mektupçuluğuna atanmak istemişse de, bu görevi kabul etmeyerek İstanbul'a dönmüş ve Yeni Tasvir-i Efkâr gazetesinde yazarlık yapmaya başlamıştı. Bunun akabinde 19 Eylül 1909'da Basra valiliğine atanan Süleyman Nazif Bey'in, hükümeti şiddetle eleştiren yazıları nedeniyle İstanbul'dan uzaklaştırılmak için bu göreve tayin edildiği iddia edilmiştir. Bu iddiada gerçeklik payı bulunmakla birlikte bu görevlendirmenin yalnızca bir sürgün olarak tanımlanması, Süleyman Nazif Bey'in daha sonra atandığı görevler itibarıyla bakıldığında yetersiz kalacaktır. Nitekim Süleyman Nazif, Irak'ın her üç vilayetinde de kısa aralıklarla valilik görevinde bulunmuş nadir şahıslardandır. Bu noktadan hareketle Mardin ve Diyarbakır'daki tecrübeleri ve lisan bilgisi ile liyakatini de ispatlamış olan Süleyman Nazif'in, Basra valiliğine atanmasının ana sebebinin rejime bağlılığında aramak daha doğru olacaktır.

Yaklaşık bir sene Basra valiliği görevinde bulunduktan sonra görevinden istifa eden Nazif Bey, bundan sonra sırasıyla Kastamonu, Trabzon, Musul ve Bağdat valiliklerinde bulunmuştur. Nazif Bey valilikleri döneminde gazetecilik faaliyetlerine de ara vermemiş ve 1912'de Trabzon valiliğinden azledildiğinde

⁴ Süleyman Nazif Bey'in bildiği diller arasında Kürtçe de yer almaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâbîhiye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d)* 179, Lef 251.

⁵ Şuayb Karakaş, *Süleyman Nazif*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988), s.51-66; İbrahim Alaettin, *Süleyman Nazif*, (İstanbul: Semih Lütüfi Kitabevi, 1933), s.7-8. Süleyman Nazif Bey Musul'da kaldığı süre zarfında Kerkük ve Süleymaniye sancaklarının bir iki kazası dışında kalan bütün bölgeyi dolaşmış ve incelemelerde bulunmuştu. Muhammet Gür, "Makale ve Mektuplarına göre Süleyman Nazif" (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1992, s.43-45.

⁶ Karakaş, *a.g.e.*, s.66-76.

⁷ Aynı eser, s.76; Fatma Rezan Hürmen, *Bürokrat Tefrik Biren'in Hatıraları*, C. 2, (İstanbul : Pınar Yayınları, 2006), s.411.

İstanbul'a dönerek, bir müddet İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kurulan Hak gazetesinde yazarlığa başlamıştı.

Süleyman Nazif Bey mütareke döneminde de İstanbul'da bulunarak Hadisat gazetesinde başyazarlık yapmıştı. Ermenilerin hazırlandıkları katliam hareketlerine karşı Doğu vilayetlerinin korumasını amaçlayan Vilayat-ı Şarkiyeye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kurulmasına da öncülük eden Nazif Bey'in, Rum ve Ermenilerin Fransızların İstanbul'a girişi esnasında yapmış oldukları sevinç gösterileri aleyhinde son derece sert bir üslupla kaleme almış olduğu "Kara Bir Gün" isimli yazısı Hadisat gazetesini 17 gün kapatılmasına neden olmuştu. Zaten Süleyman Nazif Bey bundan birkaç sene sonra, Mart 1920 tarihinde işgal kuvvetleri hakkındaki sert beyanatları ve yazıları nedeniyle İngilizler tarafından Malta adasına sürülmüştür. 1.5 yıllık sürgünün ardından İstanbul'a dönen Nazif Bey, Son Telgraf, Peyam-ı Sabah, Yeni Ses gazeteleri ile Resimli Gazete, Yarın, Mahfil, Asri Türkiye ve Servet-ı Fünun dergilerinde yazılar yazdı. Süleyman Nazif Bey, 4 Ocak 1927 tarihinde İstanbul'da zaatürre hastalığı nedeniyle vefat etmiştir.⁸

Süleyman Nazif Bey'in Basra Vilayetindeki Siyasal Faaliyetleri

Süleyman Nazif Bey, Basra valiliği boyunca izlediği siyasetle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öngördüğü, eşraf karşısında devleti güçlendirmeye dayalı merkezîyetçilik politikalarını hayata geçirmeyi hedeflemiştir. Nazif Bey aynı şekilde bölgede İngiltere'nin nüfuzunu da sınırlandırmaya çalışmış ve merkezîyetçi politikalar vasıtasıyla bölgede devletin gücünü ve hükümdarlığını arttırmaya gayret etmiştir. Nazif Bey'in bu faaliyetleri ise kendisini sık sık İngiltere ile yakın dirsek temasında bulunan Seyyid Talib, Mübarek es-Sabah ve Şeyh Hazal gibi bölgenin önde gelen isimleriyle karşı karşıya getirmiştir.

Arap Vilayetlerinde Merkezîyetçiliği Tesis Etmek: Eşraf ve Yabancı Nüfuzu ile Mücadele

Süleyman Nazif Bey 1 Kasım 1909'da görev yerine ulaştığında, Basra vilayeti karışıklıklar ve seri cinayetler içerisinde bir asayişsizlik ortamıyla karşı karşıya kalmış durumdaydı. Nitekim meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde ortaya çıkan

⁸ Gür, *a.g.t.*, s.4-125; Alaettin, *a.g.e.*, s.8-30; Karakaş, *a.g.e.*, s.40-150; Şevket Beysanoğlu, *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif*, (Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği, 1970), s.8-52; Hayri Orhun ve Mehmet Belek ve Celal Kasaroğlu (haz.), *Meşhur Valiler: 50 Ünlü Vali*, (Ankara: İçişleri Bakanlığı, 1969), s.353-373; Süleyman Nazif, *Bir Abdülhamid Müdafaaamesi*, yay. haz. Mustafa Gündüz, (Ankara: Lotus Yayınları, 2007), s.63-65; Muhammet Gür, "Süleyman Nazif", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2008, C.38, s.92-94.

güç boşluğunu Seyyid Talib, Mübarek es-Sabah ve Şeyh Hazal gibi yerel güçler iyi değerlendirmiş ve maiyetlerinde bulunan silahlı adamları vasıtasıyla vilayette çeşitli karışıklıklar ve seri cinayetler meydana getirerek halkın gözünü korkutmayı başarmıştı. Süleyman Nazif Bey de Basra valiliği görevine başlamasının hemen ardından Babiâli'ye gönderdiği yazıda bu hususa dikkat çekerek; Nakibzâde, Züheyrzâde, Mişrizâde ve Sadunizâde gibi vilayetin önde gelenlerinin eşraf kisvesi altında “adeta eşkiyalık” yaptıklarını dile getirmişti. Bu gruba Şeyh Hazal'ı da ilave eden yeni Basra valisi, bu konuda alınacak önlemleri de merkeze iletmişti.⁹ Süleyman Nazif Bey'in Basra valiliğine getirilmesiyle Basra Vilayeti'ndeki otorite boşluğunun kısmen de olsa doldurulduğu ve asayiş bozucu olayların azaldığını ifade etmek mümkündür¹⁰.

Bölgedeki güç boşluğunu hükümetin lehine çevirmek adına Süleyman Nazif Bey'in en sık karşı karşıya geldiği isim Seyyid Talib el-Nakib olmuştur¹¹. Basra valisi Süleyman Nazif Bey'in Seyyid Talib ile mücadelesi, Talib Bey'in Nisan 1910'da Meclis-i Mebusan'dan izin alarak Basra'ya dönmesiyle başlamıştı. Talib el-Nakib'in Basra'ya döneceğini işitmesi üzerine Nazif Bey merkezi, gönderdiği bir telgrafla Basra mebusu hakkında uyarılmıştı. Süleyman Nazif Bey'in istihbaratına göre Talib Bey bölgede ne kadar eşkıya reisi varsa hepsinin bir kısmından maaş almakta, geri kalanından da maaş temin etmek için her vesileyi kullanmaktaydı. Talib el-Nakib aslında bu çıkarlarını devam ettirmek için mebus olmayı hedeflemiş ve silahlı adamları vasıtasıyla halka baskı yaparak bu amacına da ulaşmıştı. Nazif Bey, Seyyid Talib'in Meclis-i Mebusan'ın tatilde olmadığı bir dönemde ve Basra'da hiçbir işi bulunmamasına rağmen bölgeye hareket etmesine merkezin dikkatini çekerek, Talib Bey'in gelişiyile vilayet dâhilinde çıkabilecek olaylar konusunda merkezi uyarılmıştı¹². Hatta Seyyid Talib'in Temmuz ayında Basra'ya varışının akabinde Süleyman Nazif, Basra mebusunu Muhammara hâkimi Şeyh Hazal'ın adamlarıyla işbirliği yaparak gayri

⁹ Nazif Bey'in önlem paketiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *Dâbilye Nezâreti Evrak Odası* (DH.EO) 569-34, Lef 49, 77, 89.

¹⁰ National Archives (NA), *Foreign Office* (FO) 424-226, no. 15, Mr. Marling to Sir Edward Grey; NA, FO 424-226, no.40, Mr. Marling to Sir Edward Grey; BOA, *Dâbilye Nezâreti Mubaberât-ı Dâbilye Kalemi* (DH.MDK) 184-40; Ali Muhammed Amir es-Seyyid, *Muhammara ve Vahdet-i Osmaniye yahud Meşrutiyete Bir Hizmet*, Kahire 1911/1329, s.8-17.

¹¹ Basra Nakibü'l-eşrafı Recep Efendi'nin oğlu olan Seyyid Talib Paşa, Basra vilâyetindeki düzen bozucu faaliyetleri nedeniyle 1904 yılında İstanbul'da ikamete mecbur edilmiş ve Şûra-yı Devlet azalığına atanmıştı. Gökhan Çetinsaya, *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, (London: Routledge, 2005), s.21. Meşrutiyetin ilanıyla Basra'ya geri dönen Seyyid Talib, bölgedeki İngiliz yanlı emirler Muhammara Şeyhi Hazal ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile ittifak yaparak Basra vilayetinde geniş bir nüfuz elde etmişti. Kendisine bağlı silahlı adamlardan oluşan bir çete de kuran Seyyid Talib, özellikle Basra vilayet merkezinde son derece etkili olmuş, Basra eşrafının zamanla kendi nüfuzuna girmesini sağlamıştı. Nitekim bir müddet sonra vilayette eşrafın Seyyid Talib'in sözünden çıkmadığı bir yapı hakim olmuştu. BOA, *Dâbilye Nezâreti SİYasi Evrakı* (DH.SYS) 120-1, Lef 143.

¹² BOA, *Dâbilye Nezâreti Mubaberât-ı Umûmiye* (DH.MUI) 86-1—11, Lef 3; BOA, *Dâbilye Nezâreti Şifre Kalemi* (DH.ŞFR) 664-31.

meşru menfaat sağlama çabasında olduğu ve hatta kendi adamlarını devlet memuriyetlerine tayin ettirmeye çalıştığı gerekçesiyle merkeze bir kez daha şikayette bulunmuştur.¹³

Seyyid Talib'in Basra vilayeti için son derece zararlı olduğunu düşünen Süleyman Nazif Bey, Basra mebusunun bölgedeki nüfuzunu sınırlandırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan en önemlisi hiç kuşkusuz Süleyman Nazif Bey'in nakibü'l-eşrafların vilayet idare meclislerine katılımlarını men eden kararı olmuştur. Irak ve birçok Arap vilayetinde nakibü'l-eşrafların idare meclislerine tabi üye olarak katılmaları senelerdir bir adet halini almıştı.¹⁴ Fakat Basra'daki Nakib ailesinin vilayet meclisine katılımlarının, Seyyid Talib'in nüfuzunu arttırdığını gören Nazif Bey, valiliğe tayinin akabinde bu uygulamayı sona erdirmiş ve böylece Talib Bey'in kendisine karşı husumet beslemesine neden olmuştu¹⁵.

Süleyman Nazif Bey'in iktidara geldiği dönemde Seyyid Talib el-Nakib para ve çeşitli hediyeler vasıtasıyla vilayet memurlarını da nüfuzu altına almış bulunuyordu. Nazif Bey, Talib Bey'in memurlar üzerinde kurduğu bu hegemonya ile de mücadele etmiş ve hatta Basra mebusundan para aldığı belirlenen bazı memurlar hakkında dava dahi açmıştı¹⁶.

Süleyman Nazif Bey'in, eşrafın gücünü kırmak ve bu gücün bir uzantısı olan bölgedeki İngiliz nüfuzunu sınırlandırmak için almış olduğu tedbirlerden bir diğeri ise: İngiliz nüfuzu ve himayesinde bulunan Muhammara Şeyhi Hazal Han ile Kuveyt kaymakamı Mübarek es-Sabah'a vilayet dahilinde arazi satışını engelleme girişimleri olmuştur. Basra vilayeti dahilinde zaten birçok araziye sahip olan Şeyh Mübarek, 1909 yılı başında Züheyrzâde Ahmed Paşa'ya ait Fedagiye'deki 1.724 dönüm büyüklüğünde bulunan hurma bahçesini satın almış¹⁷ ve satışın tamamlanmasının ardından, Basra merkez ile Fav arasında bulunan bu arazinin tapusunu kendi üzerine geçirmek için resmi makamlara başvuruda bulunmuştu. Fakat Kuveyt Şeyhi'ne kendisini Osmanlı tebaası olarak kaydetmediği ve nüfus tezkeresi almadığı sürece tapunun üzerine geçirilmeyeceği cevabı verilmişti¹⁸. Fedagiye arazisinin tapuya kaydı meselesi bir müddet sürüncemede kaldıktan sonra Süleyman Nazif Bey'in Basra valiliği

¹³ BOA, *DH.ŞFR* 663-147.

¹⁴ BOA, *Dâbîliye Nezâret-i İdâre-i Umûmiye (DH.İD)* 120-8, Lef 11.

¹⁵ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 71.

¹⁶ BOA, *DH.ŞFR* 664-66.

¹⁷ BOA, *Meclis-i Vükela Maḥbatabarı (MV)* 139-126.

¹⁸ NA, *FO* 424-220, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther.

döneminde yeniden gündeme gelmişti. Nazif Bey, bu konuda merkeze göndermiş olduğu raporunda, Fedagiye meselesinin Kuveyt'in tabiyeti sorunu ile yakından ilişkisini gözler önüne sermişti. Nazif Bey, Mübarek Paşa'nın devlete ve hilafete zahiren çok bağlı gözükmesine rağmen, Kuveyt'te Osmanlı hükümlerini teyit edecek hiçbir nüfuz alameti veya resmi kurumun olmadığına dikkat çekmişti. Basra valisi, Kuveyt meselesi hakkında şimdiye kadar vilayetin izlemiş olduğu pasif politikanın yarardan çok zarar getirdiğini vurgulamış ve bu konu hakkında hükümetin esaslı bir program belirleyerek vilayete talimat vermesi gereğinin altını çizmişti¹⁹.

Süleyman Nazif Bey, valiliği döneminde satın aldığı arazinin tapuya kaydı karşılığında Mübarek Paşa'ya oğullarını Osmanlı tabiiyetine geçirmesi konusunda baskı uygulamıştır. Hatta Nazif Bey, Mübarek Paşa'nın veya oğullarının Osmanlı tabiiyetine geçmesini sağlamak için Ahmed Paşa ile ittifak girişimlerinde bulunmuş ve hatta valinin Ahmed Paşa'nın kendisiyle anlaşması durumunda, Kuveyt Şeyhi'ni Fedagiye arazisinden zorla da olsa çıkarmak için Marmaris ganbotunu göndereceği dahi iddia edilmişti²⁰.

Şüphesiz aynı dönemde İngiliz temsilciler tarafından da oğullarını Osmanlı tabiiyetine geçirmemesi yolunda Şeyh'e baskı yapılmaktaydı. İngiliz hükümeti, Şeyh'in oğullarının Osmanlı tabiiyetine geçmesi durumunda, Mübarek Paşa'nın ölümünden sonra Kuveyt'teki statükonun Osmanlı lehine bozulmasından korkmaktaydı.²¹ Zira her ne kadar Şeyh tarafından yalanlansa da birçok Kuveytli kendilerine Osmanlı yetkililer tarafından çıkarılan zorlukları aşmak için Osmanlı tabiiyetine geçmişti. Bu noktada Fedagiye meselesi, Kuveyt'in Osmanlı devletinin bir parçası veya bağımsız bir emirlik olarak tanımlanması sorunsalına dönüşmüştü²². Nitekim yeni rejimle birlikte her ne kadar İngiltere ile yakın ilişkiler kurulması ön plana çıkmış da olsa; Bağdad Demiryolu'nun son durağı olması muhtemel olan Kuveyt üzerinde Osmanlı hâkimiyetinin güçlendirilmesi, Osmanlı Hükümeti'nin ana temalarından biri haline gelmişti. Bu noktadan hareketle hükümet, Kuveyt Şeyhi'ne nüfus tezkeresi aldırıp resmen Osmanlı tebaası olarak kaydederek, Kuveyt konusunda elini güçlendirmek ve 1902'de

¹⁹ Nazif Bey bu nedenle, Osmanlı hükümetinin Kuveyt'teki nüfuzunun bir nişanesi olarak Fav'dan Kuveyt'e kadar bir telgraf hattı döşenmesi fikrini dile getirmişti. Hükümet tarafından onaylanan bu düşünce, Kuveyt Şeyhi tarafından ise çekimserlikle karşılanmıştı. Suad Muhammed es-Sabah, *Mubareku's-Sabah: Muessis Denletu'l-Kuveyt el-Hadis*, (Kuveyt: Daru Suade's-Sabah, 2007), s.209. Bunun nedeni ise kuşkusuz bu teşebbüsten haberdar olan İngiliz yerel temsilcilerin bölgede Osmanlı hakimiyetini güçlendirecek bu tarz bir girişimden duydukları rahatsızlıktı. NA, FO 424-224, no.61, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox.

²⁰ NA, FO 424-224, no.75, Government of India to Viscount Morley.

²¹ NA, FO 424-224, no.61, Lieutenant-Colonel Cox to Government of India.

²² NA, FO 424-224, no.61, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox.

İngiltere ile Osmanlı arasında belirlenen statükoyu²³ kendi lehine çevirmek istemekteydi. Bu tezin ana uygulayıcılarından biri ise, hiç kuşkusuz Süleyman Nazif Bey olmuştu.

Süleyman Nazif Bey'in Basra valiliği görevinden ayrılması akabinde Şeyh'in veya oğullarının Osmanlı tabiiyetine geçmeleri konusundaki ısrar da ortadan kalkmış²⁴ ve konu bir süre sürüncemede kaldıktan sonra; Osmanlı-İngiliz Anlaşmalarına dair taraflar arasındaki müzakerelerin etkisi²⁵ ve Şubat 1913 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla Mübarek Paşa'ya Basra vilayetinde arazi satışı konusunda emsali gibi muamele yapılmasına ve tapu senedine Şeyh'in Osmanlı tebaasından olduğu kaydı düşülerek gerekli devir işleminin yapılmasına izin verilmiştir.²⁶

Basra vilayeti dahilinde arazi edinme konusunda istekli olan bir diğer isim ise: Mübarek Paşa ve İngiltere hükümeti ile yakın ilişkileri ile tanınan Muhammara Şeyhi Hazal Han'dı. Basra vilayetinde zaten büyük miktarda emlakı bulunan Şeyh Hazal, 1909 yılında Basra'ya iki saatlik mesafede ve ikametgahı olan Failiye'nin²⁷ tam karşısında bulunan 230 dönüm büyüklüğündeki Ummu't-Tuveyle adlı hurmalığı Seyyid Talib'in amcası Nakibzâde Seyyid Haşim Bey'den satın almış ve bu arazinin kendi adına tapuya kaydını istemişti²⁸. Bununla birlikte, Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri arasında yapılan yazışmalar neticesinde bu hurmalığın Muhammara hakimine satılması mahzurlu görülmüştü. Harbiye Nezareti, bu arazinin Basra'ya yakınlığı nedeniyle, Hazal Han'ın o bölgede daha fazla nüfuz ve kuvvet kazanacağını vurgulamış; ayrıca söz konusu arazinin askeri mıntıkaya yakınlığı itibariyle de ileride sorun çıkarabileceğini ifade etmişti. Harbiye Nezareti'nin bu görüşü dönemin Basra valisi Süleyman Nazif Bey tarafından da tasdik edilmiş ve vali tarafından da Şeyh Hazal'a bundan sonra hiçbir isim ve sebeple gayrimenkul arazi satılmaması istenmişti. Basra vilayetinin ve Harbiye Nezareti'nin ortaya koyduğu bu çekinceler neticesinde hükümet, Haziran 1910 tarihinde Ummu't-Tuveyle hurmalığının Muhammara hâkimine satılmasının uygun olmayacağına karar kılmıştı.²⁹ Basra valisi Süleyman Nazif Bey, bundan bir ay sonra yeniden

²³ NA, FO 424-219, no.120, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

²⁴ NA, FO 424-225, no.29, India Office to Foreign Office.

²⁵ NA, FO 424-237, no.63, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²⁶ BOA, MV 174-52; BOA, *Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemi (DH.MKT)* 1308-14, Lef 20; NA, FO 424-237, no.63, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²⁷ Burcu Kurt, "Ortadoğu'da Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattü'l-Arap Sorunu", Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.4.

²⁸ BOA, MV 132-1.

²⁹ BOA, MV 141-60.

hükümete başvurmuş ve Şeyh Hazal'ın, yakın adamları olan ve Osmanlı tabiyetinde bulunan Mirza Ahmed ve Hacı Mustafa isimli iki şahıs³⁰ vasıtasıyla vilayet dâhilinde emlak almaya teşebbüs etmesinin ihtimal dâhilinde olduğunu belirtmişti. Nazif Bey bu nedenle Şeyh Hazal'a uygulanan emlak satın alma yasağının bu şahıslara da uygulanmasının istemiş ve bu talebini hükümete kabul ettirmişti.³¹ Şeyh Hazal'a toprak satışının engellenmesi konusunda Süleyman Nazif Bey döneminde gösterilen bu çabalar, Nazif Bey'in valilikten ayrılması ve İngiltere ile imzalanan 1913 anlaşmaları neticesinde atıl kalmış ve 1913 senesi Mart ayında Ummü't-Tuveyle hurmalığı Şeyh Hazal üzerine tapuya kaydedilmiştir.³²

Süleyman Nazif Bey, valiliği döneminde yalnızca İngiltere'nin Basra vilayeti dâhilindeki nüfuzunu kırmaya çalışmamış; aynı zamanda İngiltere'ye bağlı bir sömürge konumunda bulunan ve bünyesinde barındırdığı kabarık Müslüman tebaası bağlamında Osmanlı hilafeti açısından son derece önemli olan Hindistan'da da, Osmanlı nüfuzunun muhafazasına gayret sarf etmişti. Nazif Bey, Basra vilayetindeki görevine başlamak üzere yapmakta olduğu yolculuk esnasında Bombay'a da uğramış ve burada Osmanlı şehbenderi ile yapmış olduğu mülakatta Basra ve Bağdat vilayetlerinden Müslüman kadınların işgal edilerek Hindistan'a getirildiğini ve buradaki umumhanelerde zorla çalıştırıldığını öğrenmiş, Basra'ya varışının akabinde bu konuda bir dizi önlem almıştı. Nitekim Hindistan'da Osmanlı Devleti'nin imajının korunmasının dinen olduğu kadar siyaseten de önemli olduğunu düşünen Süleyman Nazif'e göre; bu durum Osmanlı diyanet ve siyasetinin Hindistan'daki şanına leke sürmekteydi.³³

Basra valisi Süleyman Nazif Bey, İngiltere'nin yanı sıra bölgedeki İran etkisini azaltmak için de girişimde bulunmuştu. İran, bölgeye göndermiş olduğu ahundlar³⁴ vasıtasıyla bölge aşiretlerinin birçoğunu Şii mezhebine döndürmekteydi³⁵. Süleyman Nazif Bey de işte bu nedenlerle bölgede Şii

³⁰ Nitekim bu iki şahıs birkaç senedir Şeyh Hazal'ın emrinde çalışmaktaydı. NA, FO 424-225, no.7, Consul Crow to Sir G. Lowther.

³¹ BOA, MV 142-81; BOA, DHEO 569-34, Lef 22.

³² NA, FO 424-237, no.124, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

³³ BOA, DHMUİ 81-35, Lef 2.

³⁴ Bölge aşiretleri Şii mezhebine davet etmek adına çöle gönderilmiş olan misyonerlere "ahund veya müçtehid" adı verilmekteydi.

³⁵ Özellikle Irak'ın kuzeyinde bulunan aşiretlerin Şiileştirilmesinin tarihi 18. yüzyıl ortasına dayanmakla birlikte bu faaliyet 19. yüzyılda daha da şiddetlenmişti. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yitzhak Nakash, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shiism", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 3, s.443-463. Şiileştirme yöntemlerinden en etkili olanı aşiretler arasında bu mezhebi yaymak amacıyla gönderilen İranlı müçtehid ve ahundların faaliyetleriydi. Nitekim bunlar mütemediyen aşiretleri dolaşarak Cafer mezhebi ve İran lehine vaazlar vermekte ve Osmanlı aleyhinde propaganda yapmaktaydı. Kurt, *a.g.t.*, s.10; BOA, *Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)* 3636-272681, Lef 7.

mezhebinin yayılımını önlemek ve Sünni itikadını muhafaza etmek amacıyla vilayet halkına vaaz ve nasihat verecek 9 müderris ile bir baş müderrisi bölgeye tayin ettirmişti³⁶.

Süleyman Nazif Bey'in vilayet dâhilinde Osmanlı nüfuz ve hâkimiyetini güçlendirmek ve merkezi hükümetin gücünün hissedilmesini sağlamak adına yapmış olduğu bir diğer girişim ise: bölgede Fav, Ebu'l-Hasib ve Zübeyr gibi çeşitli stratejik noktalara telgrafhaneler inşa ettirmek olmuştur³⁷. Bu telgrafhaneler bir yandan bölgede hükümetin varlığının bir nişanesi olurken, diğer taraftan da merkez ile taşra arasındaki iletişimi çabuklaştırarak merkezi yönetimin buradaki kontrolünü arttırmayı hedeflemekteydi.

Mülkiyet Meselelerinin Halli: Aşiretlerin İskânı

Süleyman Nazif Bey'in Basra valiliği boyunca aktif politika sergilediği konulardan bir diğeri de: Müntefik ve Ammare livalarındaki arazi ve aşiret meseleleri olmuştur. Nazif Bey, bölgede süregelen aşiret isyanlarının temel nedenini halkın ve aşiret mensuplarının arazi sahibi olmamasında görmüş ve bu kesimin topraklandırılmak suretiyle devletle bağlarının sağlanması gereğini savunmuş; vilayet dâhilinde izlemiş olduğu aşiret politikasını da bu esaslara göre belirlemiştir.

Ammare livasında bulunan arazilerin büyük bir kısmı II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlanmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından Hazine-i Hassa'ya bağlı bir kısım emlak ve arazi II. Abdülhamid'in iradesiyle 9 Eylül 1908 tarihinde Maliye Hazinesi'ne terk edilmişti. Bunun bir parçası olarak, Hazine-i Hassa'nın Ammare idaresi dâhilindeki mukataaları Hazine-i Maliye'ye devredilmişti³⁸. Emlak-i Hümayun'un Maliye Hazinesi'ne devredilmesinin akabinde merkez, Ammare livasında bulunan mukataaların ihale tarzında da değişikliğe gidilmesini tasarlamıştı. Buna göre II. Abdülhamid döneminde uygulanan ve söz konusu arazilerin tekel şeklinde aşiret şeyhlerine ihale edilmesi olarak tanımlanabilecek *meşihat usulü*³⁹ terk edilecek ve yerine bu mukataaların parça parça bölünerek çiftçilere ve serkarlara ihale edilmesi yöntemi benimsenecekti. *Meşihat usulünün*

³⁶ Fakat bu müderrisler başarı gösterememiş ve Sünni itikadın bölgede yayılması için hükümet başka arayışlar içerisine girmişti. BOA, *MV* 131-44.

³⁷ BOA, *DH.MUİ* 123-5, Lef 1-2; BOA, *DH.ŞFR* 662-120.

³⁸ Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), s.139-151.

³⁹ Devlet arazisini işlemekte bulunan aşiret reisleri, araziye ve üzerindeki her şeyi kendilerine ait görerek burada kendi aşiretleri dışında kimsenin yerleşmesine izin vermemekte, çok ağır vergiler koymakta ve hatta kendi izinleri olmadan bu arazilerinden geçişe bile izin vermemekteydi. BOA, *Sadaret Evrakı (A.VRK)* 720-64, Lef 1.

kaldırılması ve mukataaların küçük parçalara bölünerek ihale edilmesi, hükümet açısından ihalelerin küçük çiftçilere verilerek bunların aşiret şeyhlerine olan bağımlılıklarının azaltılması ve böylece meşihat sisteminin kaldırılarak bölgedeki feodal yapının zayıflatılması anlamına gelmekteydi⁴⁰.

Süleyman Nazif Bey, Basra'ya vali olarak atandığında Ammare'deki mukataaların ihalesi bir sorun olarak ortada durmaktaydı. Bölgenin ıslahı açısından mukataaların parçalara bölünerek halka dağıtılması konusunda Süleyman Nazif Bey de hükümetle aynı görüşleri düşünmekte ve halka toprak üzerinde tasarruf hakkı verilmedikçe, ahalinin devletle olan ilişkilerinin sağlıklı olamayacağını savunmaktaydı⁴¹. Basra valisine göre Ammare'yi ıslah için ne kadar asker sevk olunursa olunsun bu hal hüküm sürdükçe asayiş sağlaması ve bir çözüme ulaşmak mümkün değildi. Bu nedenle Nazif Bey, Ammare'deki mukataaların taksim edilerek ahalinin iskana razı edilmesi gerektiğini savunmakta ve ahalinin bu şekilde toprakla alakasının kurulması durumunda devlete olan sadakatin de artacağını düşünmekteydi⁴². Süleyman Nazif Bey'e göre, vahşi aşiretleri medenileştirmek için en etkili önlem ellerinden silahı alıp çift aleti vermektir⁴³. İşte bu nedenlerle Süleyman Nazif Bey görevi boyunca, sık sık ahalinin topraklandırılması tasarısına yönelik hükümet kararlarının uygulanmamasından ve mukataaların şeyhlerin yakınlarına ihale edilmesinden yakınmıştı⁴⁴. Hatta mukataaların ihalesi konusunda Yusuf Paşa'nın Meclis kararlarını uygulamaması Süleyman Nazif Bey'le aralarında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmasına neden olmuştu⁴⁵.

Ammare'de mukataaların ihalesi meselesi, devlet ile bölgenin önde gelen aşiret reisleri arasında da sorun teşkil etmekteydi. Bölgenin önde gelen aşiret reisleri olan Gazban el-Benaya ile Abdülkerim ve Falih es-Sayhud kardeşler bölgedeki mukataa iltizamlarının kendilerine verilmesi amacıyla Mart 1909 tarihinde isyan ederek hükümete karşı silah kullanmışlardı⁴⁶. Bunun üzerine askeri kuvvetler, bölgedeki *sadık* aşiretlerin yardımıyla Gazban ve Sayhud kardeşler üzerine askeri operasyon düzenlemiş⁴⁷ ve Şeyhler İran'a sığınmak zorunda kalmıştı⁴⁸.

⁴⁰ NA, FO 424-220, no.47, Consul Crow to Sir G. Lowther.

⁴¹ Nazif Bey, Midhat Paşa'nın bu konudaki görüşlerine de çokça atıfta bulunmuş ve benimsemiştir. Nazif Bey'in bu konudaki görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, (İstanbul: Yeni Matbaa, 1924/1342), s.18-27.

⁴² BOA, DH.ŞFR 662-147.

⁴³ Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s.28.

⁴⁴ BOA, DH.İD 182-14, Lef 20.

⁴⁵ *Aynı vesika*, Lef 22.

⁴⁶ BOA, DH.EO 547-35, Lef 1.

⁴⁷ BOA, DH.MKT 2807-92, Lef 1.

Gazban ve Sayhud kardeşler, firarlarının üzerinden kısa bir zaman geçtikten sonra hükümetten topraklarına dönebilmek için af talebinde bulunmaya başlamışlardı. Bağdat valisi Nazım Paşa gibi bazı mahalli idareciler aşiret reislerinin affı meselesine sıcak yaklaşıırken; Süleyman Nazif Bey bu aşiret reislerinin affına kesinlikle karşı çıkmıştır⁴⁹. Nazif Bey'e göre yalnızca aşiret reislerinin üzerine bir operasyon düzenlenmesi kararlaştırılması halinde ve ancak vakit kazanmak adına böyle bir teklif kabul edilebilirdi⁵⁰.

Süleyman Nazif Bey, Ammare sancağındaki toprak meselelerinde ortaya koyduğu tutumu Müntefik livasındaki arazi sorunlarında da sürdürmüş ve Basra vilayetinin en önemli mevzularından biri olan Müntefik meselesi konusunda müdahil bir tavır sergilemiştir. Nazif Bey'in Basra valiliğine tayininden kısa bir zaman önce Müntefik'teki isyankâr aşiretleri *te'dib* etmek üzere Mirliva Mustafa Paşa kumandasında büyük bir askeri kuvvet sevk edilmiş; fakat el-Ezirc aşireti ile çatışmaya giren kuvvetler büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır⁵¹. Bu hezimetin hemen akabinde bölgeye atanan Süleyman Nazif Bey, bölgede seleflerinden son derece farklı bir politika izlemeye çalışmıştır. Nazif Bey, her şeyden önce Müntefik aşireti reisi Sadun Paşa'ya mahalli hükümet tarafından gösterilen müsamahaya ve Müntefik şeyhinin Basra vilayetinde sahip olduğu resmi görevlere karşıt bir duruş sergilemiştir⁵².

Süleyman Nazif Bey isyan eden aşiretlere karşı askeri operasyon yapılması fikrine de şiddetle karşı çıkmıştır. Nazif Bey, Midhat Paşa tarafından uygulanmış olan birkaç askeri harekât istisna tutulursa, Irak'ta yapılmış olan tüm operasyonların yağmacılık şeklinde cereyan ettiği ve devlete hiçbir faydası dokunmadığı kanaatindeydi. Bu tarz askeri operasyonlar askerin manevi gücüyle birlikte haysiyetini de zedelemekteydi. Süleyman Nazif, ayrıca bölgedeki askeri yapının olumsuzluklarına da işaret etmiş ve büyük bir çoğunluğu Şii mezhebinden olan bu askerlerden kendi mezhepdaşlarına karşı fayda ummanın yararsız olacağını vurgulamıştı. Nazif Bey, ayrıca olası bir operasyonda hükümete *sadık* aşiret reislerinin Osmanlı ordusu ile birlikte hareket etmeleri fikrine de muhalefet etmekteydi. Bu durumun aşiretler arasında nifak yaratmakta

⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 2-3; BOA, *DH.MKT* 2806-10, Lef 1; BOA, *İrâde Adliye ve Mezâhib (İ.AZN)* 94-1328.RA.11.

⁴⁹ Hatta Süleyman Nazif, Gazban'ı ölü ya da diri ele geçirene 500 lira ödül verilmesini dahi teklif etmişti. BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 22 ve 106; BOA, *MV* 140-85; "Tribes Round the Euphrates and Tigris", *Gazetteer of Arabian Tribes*, C.9, (Farnham Common: Archive Editions, 1996), s.113.

⁵⁰ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 55; BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 21.

⁵¹ BOA, *DH.MUI* 11-2—50, Lef 17; NA, *FO* 424-223, no.54, Summary of Events in Turkish Irak During March 1910.

⁵² BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 25.

olduğuna dikkat çeken vali⁵³, aşiretleri bu şekilde soruna müdahil etmenin kargaşayı teskinden ziyade teşvik etmek anlamına geldiği kanısındaydı⁵⁴. Süleyman Nazif Bey'in bu muhalefetine ardında yatan neden, arazi meselesinin asıl nedeni olan ahalinin topraklandırılması tasarısı hayata geçirilmeksizin geçici önlemlerle soruna are bulunamayacağına dair olan inantı⁵⁵.

Süleyman Nazif Bey'in Basra valiliğine tayin edilmesinin akabinde, Müntefik aşiretleri karşısında bozguna uğrayan Mustafa Paşa görevinden alınmış ve yerine Yusuf Paşa tayin edilmiřti⁵⁶. Fakat bu tayinden kısa bir müddet sonra Yusuf Paşa komutasındaki on dört taburluk kuvvet de Mart 1910'da Müntefik'te aşiretler tarafından ağır bir şekilde bozguna uğratılmış ve hatta Yusuf Paşa beraberindeki ufak bir kuvvetle şatra kasabasında mahsur kalmıřtı⁵⁷. Bunun zerine düzenlenen nc bir operasyonla nihayet bölgede sknet sağlanmış ve Süleyman Nazif Bey, Haziran ayında şatra kasabasına incelemelerde bulunmaya gnderilmiřti⁵⁸. Süleyman Nazif'in incelemelerine göre; 30 seneden beri Müntefik'te meydana gelen olaylar siyasi olmaktan ziyade, araziye dayalı ve sosyolojik bir mahiyetteydi⁵⁹. Bölgede arazinin tasarrufu bu şekilde kaldıkça ve ahali kendi toprağı ile mülkiyet ilişkisi kurmadıkça, her tarlaya bir Türk taburu yerleştirilse yine de asayişin sürdürülmesi mümkün olmayacak ve bu tarz kanlı vakalar meydana gelmeye devam edecekti⁶⁰. Süleyman Nazif Bey'in telkinlerine rağmen, Osmanlı idaresi altında kaldıkđı dönemde Müntefik ve Ammare sancaklarında yerel halkın topraklandırılması tasarıları hayata geçirilememiş ve bu sorun Osmanlı döneminden İngiliz idaresine miras kalan sorunlardan biri olmuştur.

Süleyman Nazif Bey'in Basra Vilayetindeki Bayındırlık Faaliyetleri

Süleyman Nazif Bey, Basra valiliği döneminde uyguladığı etkili siyasetin yanı sıra, vilayet dâhilinde gerçekleştirdiği bayındırlık projeleri ile de öne kmış ve valiliği sresinde birçok projeyi hayata geçirmeye çalışmıştır.

Süleyman Nazif Bey'in bu dönemde gündeme getirdiği en önemli projelerden biri: Basra vilayetine Ziraat Bankası şubeleri açılmasına dair tasarı olmuştu.

⁵³ *Aynı vesika*, Lef 10.

⁵⁴ *Aynı vesika*, Lef 15.

⁵⁵ Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s.32-33.

⁵⁶ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 29.

⁵⁷ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 2; BOA, *BEO* 3732-279861, Lef 3; Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s.31.

⁵⁸ *Aynı vesika*, Lef 83; BOA, *DH.şFR* 662-58; BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 134; BOA, *DH.EO* 569-34 Lef 62.

⁵⁹ Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s.19.

⁶⁰ *Aynı eser*, s.32.

Süleyman Nazif Bey, Basra vilayeti dâhilinde ziraat merkezleri olan Basra, Ammare ve Nasıriye’de Ziraat Bankası’nın birer şubesi kurulması için dönemin Nafia Nazırı Hallacyan Efendi’ye müracaat etmişti. Nazif Bey’e göre; aşiretler arasında meydana gelen savaşların önünün alınması ve fakir ahalinin fahiş borçlanma yükünden kurtarılması için Basra ve Bağdad’da birer Ziraat Bankası şubesi açılması elzemdi⁶¹. Babıalı her ne kadar ilk etapta Nazif Bey’in talebini yerinde bularak Bağdad ve Basra şehirlerine Ziraat Bankası kurulması için girişimde bulunmuşsa da⁶²; yapılan incelemeler neticesinde, Irak kıtasındaki çiftçilerin borç almak için yeterli teminat göstermelerinin mümkün olmadığı, geri kalan eşrafın ise zaten zengin olduğu için bankadan borçlanmayacağı göz önünde bulundurularak bölgede Ziraat Bankası şubeleri açılması önerisi rafa kaldırılmıştı⁶³.

Süleyman Nazif Bey’in valiliği döneminde gerçekleştirmeyi başardığı en önemli bayındırlık projesi ise: Reşadiye caddesinin yapılışı olmuştur. Süleyman Nazif Bey’in Basra valiliğine tayiniyle birlikte, öncelikle Şattü’l-Arap nehri kenarında bulunan Aşar’dan Basra merkezindeki hükümet konağına kadar yapılması ve daha sonra uzatılması tasarlanan 14 metre genişliğindeki bir cadde inşasına başlanmıştı⁶⁴. Vilayet merkezi olan Basra kasabasını Aşar’a ve buradaki iskeleye bağlayacak olması açısından son derece önemli olan Reşadiye caddesinin taş ile döşenmesi planlanmıştı⁶⁵. Süleyman Nazif Bey ayrıca siyaseten özel öneme sahip olan ve Aşar’a bağlanacak olan caddenin inşasına engel teşkil etmekte olan Abdullah Havırı’nın temizlenmesi için de girişimlerde bulunmuştu⁶⁶. Projeye göre Reşadiye Caddesi’nin tamamlanması akabinde buraya bir tramvay hattı eklenecek ve elektrik imtiyazının da ihaleye çıkarılmasıyla bölgedeki ulaşım eksikliği tamamlanmış olacaktı⁶⁷. II. Meşrutiyet idaresinin Basra vilayeti merkezindeki en önemli bayındırlık projesi olan caddenin, Padişah V. Mehmed Reşad’a atfen Reşadiye olarak adlandırılmasına karar verilmişti⁶⁸. Reşadiye caddesinin yapım amacı, aslında II. Abdülhamid döneminde başlayan ve bütün Osmanlı vilayetlerinde gerçekleştirilmeye çalışılan modern ulaşım ve aydınlatma sisteminin imparatorluğun Doğu ucuna da ulaştırılmasıydı.

⁶¹ Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s.29.

⁶² BOA, *DH.MUI* 79-1—35, Lef 1; BOA, *Ticaret ve Nafia Nezareti Nafia İdâresi (T.NFİ)* 1365-6; BOA, *Şıra-yı Devlet Tasnifi (ŞD)* 443-8, Lef 1; BOA, *MV* 138-47; *Meclisi Mebusan Zabut Ceridesi (MMZC)*, Devre 1, İctima Senesi 2, C.3, (Ankara: T.B.M.M., 1982), s.574.

⁶³ BOA, *DH.İD* 98-34, Lef 2.

⁶⁴ Reşadiye caddesinin daha sonra Bab el-Zübeyr’den Zübeyr kasabasına ve Ebu’l-Hasib nahiyesine kadar uzatılması düşünülmekteydi. BOA, *T.NFİ* 1374-49, Lef 2.

⁶⁵ BOA, *DH.MUI* 115-54, Lef 26.

⁶⁶ BOA, *T.NFİ* 1370-90, Lef 1-2; BOA, *T.NFİ* 1369-85.

⁶⁷ BOA, *T.NFİ* 1364-56, Lef 1-2; BOA, *T.NFİ* 1368-11, Lef 1.

⁶⁸ BOA, *BEO* 3676-275629; BOA, *DH.MUI* 41-2—4, Lef 1-3.

Bununla birlikte bu genişlikte bir caddenin Basra merkezinde yapılabilmesi, bazı ev ve arazilerin istimlak edilerek yıkılmasını gerektirmekteydi. Bu durum ise projenin bir kısım bölge ahalisi tarafından tepkiyle karşılanmasına neden olmuştur. Projeye ve dolayısıyla projenin mimarı vali Nazif Bey'e tepki gösterenlerin başında emlakının bir kısmına yıkım kararı verilen Muhammara Hâkimi Şeyh Hazal Han gelmekteydi⁶⁹. Bunun yanı sıra, Basra'da edinmiş oldukları ev ve arazileri istimlak edilecek olan İranlı muhacirler de Basra valisi hakkında merkeze şikayette bulunanlar arasındaydı⁷⁰. Bölge tüccarlarından Ağa Cafer⁷¹ de Reşadiye Caddesi'nin tesisi için icra edilen yıkımlara muhalefet edenler arasındaydı. Yıkılması gerekli görülen alanlar arasında Basra'da bulunan çarşının bir kısmı da bulunmaktaydı. Ağa Cafer'in de bu çarşıda sahip olduğu emlak kendisinin Reşadiye Caddesi'yle ilgili yapılan yıkımlara muhalefet etmesine neden olmuştu⁷². Bunun yanı sıra Ağa Cafer ile Şeyh Hazal arasındaki yakın ilişki de, İranlı muhacirlerden merkeze ulaşan şikâyetlerin bu ikili tarafından organize edildiğinin düşünülmesine neden olmuştu⁷³. Şeyh Hazal ve Ağa Cafer'in yanı sıra Buhara Cemaati de, kendilerine ait ve Hintli yolcuların ikameti için tasarlanmış olan⁷⁴ Aşar'daki dinlenme evinin yıkılmasına tepki göstererek Osmanlı ve İngiltere hükümetleri nezdinde girişimde bulunmuşlardı⁷⁵.

Reşadiye Caddesi'nin inşa süreci halktan bir kısmın tepkisiyle karşılaşmış da olsa Ocak 1910 senesi sonuna gelindiğinde Süleyman Nazif Bey'in gayretleriyle caddenin büyük bir kısmının inşası tamamlanmış ve tramvay hattı kurulmasına uygun bir hale getirilmişti. Reşadiye Caddesi Mart ayında eşrafın da hazır bulunduğu büyük bir törenle açılmış⁷⁶; fakat Süleyman Nazif Bey'in ısrarlarına rağmen tramvay çalışmaları için gerekli olan elektrik imtiyazının ihale süreci

⁶⁹ NA, FO 424-223, no.12, Consul Crow to Sir G. Lowther; Abdullah b. İbrahim Gımlas, *Tarihu'z-Zubeyr ve'l-Basra Ma'a İşarat ila Tarihu'l-Kuweyt ve'l-Absa*, (Amman: Daru Deccale, 2006/1426), s.136.

⁷⁰ BOA, DH.MUİ 52-2—13, Lef 6.

⁷¹ Osmanlı tebaasından olan Ağa Cafer Çelebi, Bombay and Persian Navigation Company'nin eski temsilcisiydi. Ağa Cafer'in ayrıca bölgedeki sulama faaliyetleri için görevlendirilmiş olan İngiliz William Willcocks'la, bu şahsın Fırat Nehri üzerindeki çalışmaları için kömür taşımak üzere bir anlaşması bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Ağa Cafer'in Osmanlı sancağı altında Basra-Bahreyn-Üceyr-Katar arasında işleyen *Caferi* isimli bir de vapuru mevcuttu. Ağa Cafer konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Kurt, *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nişuzuna Tepkiler: Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefain İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009), s.18, 42-44, 48.

⁷² Süleyman Feyzi, *Miçekkekirat: Min Revadi'l-Nabda'l-Arabıyye fi'l-Irak*, (Bağdad: Daru's-Saki, 1998), s.89-90.

⁷³ BOA, DH.MUİ 52-2—13, Lef 7; BOA, DH.MUİ 41-2—4, Lef 5; Süleyman Feyzi, *a.g.e.*, s.18.

⁷⁴ Basra vilayetini her sene Filistin, Mekke-Medine ve Kerbela'ya gitmek isteyen birçok hacı adayının uğrak noktası olmaktaydı. Basra yolunu kullanan adayların büyük bir kısmını ise Hintliler, Afganlar, Cavalılar ve Buharalılar oluşturmaktaydı. BOA, ŞD 34-14, Lef 1-2; Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), s.39-46.

⁷⁵ BOA, HR.TO 539-30; BOA, DH.MUİ 57-50, Lef 3.

⁷⁶ Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *Tarihu'l-Kuweyt es-siyasi*, C.2, Kuveyt 1962, ss.80-81.

tamamlanamamıştı⁷⁷. Süleyman Nazif Bey'in valiliği esnasında çeşitli zorluklara rağmen büyük bir kısmı inşa edilen Reşadiye Caddesi, bu dönemden sonra tamamlanamamış ve çürümeye bırakılmıştır⁷⁸.

Süleyman Nazif Bey döneminde Basra şehrinin aydınlatılması meselesi de gündeme alınmış ve bu konuda bir imtiyaz name örneği hazırlanmıştı. Buna göre Basra merkezinde birbirlerine onar metre mesafe ile yerleştirilecek olan 545 adet fanus, gündüz saat 11.30'dan sabahleyin şafak sökümüne ve ahalinin işlerine gitme saatine kadar şehri aydınlatacaktı⁷⁹. Bu geniş ölçekli projelerin yanı sıra; Süleyman Nazif Bey, Basra valiliği döneminde daha küçük çaplı projeleri de gündeme getirmişti. Merkezle vilayetler arasında haberleşmenin kolaylaştırılması ve asayişin temini amacıyla Basra vilayetine telefon hattı döşenmesini gündeme getiren⁸⁰ Süleyman Nazif Bey, ayrıca Basra'da bulunan savaş gemilerinin temizlenmesi ve tamir edilmesi amacıyla vilayette bir havuz inşası için de çaba sarf etmişti⁸¹. Bu dönemde Basra merkezinden diğer ülkelere yapılan nakliyatta kilit bir konumda bulunan Fav Boğazı'nın temizlenmesi faaliyetleri için de çeşitli girişimlerde bulunmuştu⁸². Bölge için son derece stratejik bir konumda olan Fav Boğazı'nın temizlenmesi hem nakliyatın sürdürülebilirliği hem de bölgedeki hâkimiyet iddiaları açısından önem teşkil etmekteydi⁸³. Şattü'l-Arap nehri üzerinde nakliyatın gerçekleştirilebilmesi coğrafi etkenler nedeniyle ancak bu şekilde mümkün olabilmekteydi⁸⁴. Ayrıca Şattü'l-Arap nehrinde temizleme faaliyetlerini kimin yaptığı da bölge üzerinde aidiyet iddiaları açısından son derece önem arz etmekteydi⁸⁵.

Süleyman Nazif Bey vilayet dâhilinde kamu sağlığının korunmasına da önem göstermiş ve bunun için girişimlerde bulunmuştu. Bunlardan biri: Eylül 1909'da tahrir olmuş olan Nasıriye kasabası yakınlarındaki Ebu Hadaha Seddi'nin tamiri

⁷⁷ BOA, *T.NFİ* 1368-11, Lef 1-2; BOA, *T.NFİ* 1376-13, Lef 1-2; BOA, *T.NFİ* 1365-6. Basra şehri ve civarında ilk etapta beygirler vasıtasıyla daha sonra ise elektrikle çalışmak üzere tramvay çalıştırılmasına dair imtiyaz ancak 1911 senesi sonunda verilebilmişti. BOA, *T.NFİ* 1386-77.

⁷⁸ BOA, *DH.ID* 178-32, Lef 2.

⁷⁹ BOA, *T.NFİ* 1374-49, Lef 1. Aydınlatma işleminin ortalama 10 saat sürmesi uygun görülmüştü. *Aynı vesika*, Lef 2.

⁸⁰ BOA, *T.NFİ* 1369-52, Lef 1.

⁸¹ BOA, *T.NFİ* 1366-44, Lef 1-2.

⁸² BOA, *T.NFİ* 1369-12, Lef 2.

⁸³ Fav boğazı, ticaret ve nakliye gemilerinin Basra Körfezi'nden Fırat, Dicle ve Şattü'l-Arap nehirlerine ulaşmak için alternatifiydi. Yolcu ve nakliye gemileri ancak med zamanında Fav Boğazı'ndan Şattü'l-Arap'a girip Basra'ya kadar ulaşabiliyorlardı. Fav boğazından gemilerin zaten meşakkatli olan geçişi, buradaki temizleme faaliyetlerini de mecburi kılmaktadır. Kurt, *ag.t.*, s.7.

⁸⁴ Cengiz Orhonlu, Turhut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.XIII, İstanbul 1968, s.88.

⁸⁵ Örneğin Osmanlı-İran sınır belirleme çalışmalar esnasında devletlerin hangisinin hangi bölgede hak sahibi olduklarını ispatlamak için kullandıkları argümanlardan biri burada nehirlerin temizlenmesi faaliyetleri olmuştur. Kurt, *ag.t.*, s.56.

için merkeze yapmış olduğu başvuruydu. Seddin bir kısmının kırılarak tahrip olması, Nasriye kasabasının etrafının sular altında kalmasına ve kasabadaki bazı evleri su basmasına neden olmuştu. Seddin kırılmasının maddi sonuçlarının yanı sıra; sıhhi zararları da bulunmaktaydı. Zira Basra zaten havasının ağırlığıyla meşhur bir vilayetti. Buradaki rüzgârların çoğu bölgedeki su ve bataklıkların çokluğu nedeniyle nem getirirken, özellikle Şarki (doğu) ve Kible (güney) kesimlerde nem oranını daha da yükselterek havanın dayanılmaz bir hal almasına neden olmaktaydı. Bu durum ise çeşitli hastalıklara, özellikle sıtma ve hummaya yol açıyordu⁸⁶. İşte söz konusu seddin kırılmasıyla suların kasaba ve etrafını istila etmesi sonucu ortaya çıkan pis koku, Basra'nın zaten vahim olan havasını daha da ağırlaştırarak çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasına davetiye çıkarmaktaydı. Nazif Bey de bu nedenlerle seddin acilen tamiri girişiminde bulunmuştu⁸⁷. Basra vilayetinde kamu sağlığının korunması amacıyla Süleyman Nazif Bey'in yapmış olduğu ikinci girişim, çeşitli hastalıklara sebep olan bölgedeki bataklıkların temizlenmesi meselesi olmuş ve Nazif Bey, bu konuda keşif çalışmaları yapılmasını sağlamıştı⁸⁸.

Basra'da "Müşteki" Bir Vali: Süleyman Nazif'in Polemikleri

Basra valiliği döneminde izlemiş olduğu etkili ve müdahil siyaset Süleyman Nazif Bey'in gerek diğer mahalli yetkililerle, gerekse bölgede nüfuzunu idame ettirmeye çalışan eşrafla çeşitli polemikler ve sorunlar yaşamasına neden olmuştu. Gerçekten de Nazif Bey, Müntefik Kuvve-i Islahiye Kumandanı Yusuf Paşa ile izlemekte olduğu mukataa ve aşiret politikası; Bağdat valisi ve 6. Ordu Kumandanı Nazım Paşa ile de yerel siyaset, aşiret politikası ve yetki paylaşımı konusunda şiddetli geçimsizlik yaşamıştı. Süleyman Bey ayrıca izlemekte olduğu etkin ve merkeziyetçi politikalar nedeniyle, Basra'daki en nüfuzlu isim olan Seyyid Talib ile de ters düşmüştü. Süleyman Nazif Bey, Nazım Paşa ve Seyyid Talib'le eşzamanlı olarak yaşadığı polemik nedeniyle ve bu durumun vilayet meselelerine zarar vereceği düşüncesiyle Eylül 1910'da Basra valiliği görevinden istifa etmiştir.

Süleyman Nazif Bey ile Müntefik Kuvve-i Islahiye Kumandanı Yusuf Paşa arasındaki anlaşmazlık, bölgedeki mukataaların ihalesi ve aşiretlere karşı uygulanması gerekli politikalar nedeniyle ortaya çıkmış ve taraflar birçok kez bağlı buldukları Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine telgraflar göndererek

⁸⁶ Aynı tez, s.8.

⁸⁷ BOA, T.NFİ 1374-79, Lef 2.

⁸⁸ BOA, T.NFİ 1370-63; BOA, T.NFİ 1371-68, Lef 2; BOA, T.NFİ 1368-14, Lef 1-2.

birbirlerinden şikâyetle bulunmuşlardı. Aslında Yusuf Paşa ile Nazif Bey'in selevi Mardini Arif Bey arasında da aynı nedenlerle bir anlaşmazlık yaşanmıştı. Süleyman Nazif Bey'in valiliği döneminde yaşanan *Şatra faciası* ise, yeni Basra valisi ile Yusuf Paşa arasındaki anlaşmazlığın daha da şiddetli olarak tezahür etmesine neden olmuştu.

Yusuf Paşa-Süleyman Nazif ihtilafına neden olan iki ana konudan bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisini: Mukataa meseleleri konusunda hangi tarafın ne dereceye kadar mesul olduğu oluşturmuştu⁸⁹. Taraflar arasında anlaşmazlık yaratan bir diğer noktayı ise: Yusuf Paşa'nın bölgede çıkan olaylarda taraflı davrandığına dair iddialar oluşturmuştu.⁹⁰ Basra valisi, Yusuf Paşa'nın Sadun Paşa'ya taraftar ve bunun sonucu olarak Sadun ailesinin karşı cephesine olan muhalif tutumundan rahatsızlık duymuş ve Şatra faciasının Yusuf Paşa'nın sahip olduğu bu ilişki ağının bir sonucu olarak tezahür ettiğini savunmuştu.⁹¹ Nazif Bey ayrıca, Yusuf Paşa'nın hükümete itaatkâr aşiretleri, asi aşiretlere karşı kullanma politikasına da muhalefet etmekte ve bu politikayı eleştirmekteydi.⁹² Süleyman Nazif Bey'in bir başka şikâyeti de bölgenin Yusuf Paşa'nın maddi ve manevi baskılarına maruz kaldığı yönündeydi. Basra valisine göre Yusuf Paşa nüfuzunu yalnızca bölge halkı değil, memurlar üzerinde de kullanmakta ve böylece kendi kabahatlerini örtbas etmeye çalışmaktaydı⁹³. Yusuf Paşa ile Nazif Bey arasındaki gerilim, ancak Yusuf Paşa'nın Bağdat'a gönderilmesiyle nihayet bulmuştur⁹⁴.

Basra valiliği döneminde Süleyman Nazif Bey'le sorun yaşayan bir diğer askeri yetkili ise: dönemin 6. Ordu Kumandanı ve Bağdat Valisi Nazım Paşa olmuştur. Nazif Bey-Nazım Paşa anlaşmazlığı da Yusuf Paşa vakasında olduğu gibi yetki paylaşımı meselesi neticesinde ortaya çıkmış; fakat yerel eşrafın ve eşrafla işbirliği içerisinde bulunan bir takım mahalli memurların bu anlaşmazlık hususunda takındığı tutum, meseleyi daha karmaşık bir hale sokmuştu. Bunun yanı sıra Süleyman Nazif'in koyu bir İttihatçı olması, Nazım Paşa'nın ise

⁸⁹ Bu şekilde karşılıklı şikâyet örnekleri için bkz. BOA, *DH.MUİ* 76-2—6, Lef 13, 21, 66.

⁹⁰ BOA, *DH.MKT* 2791-16, Lef 1.

⁹¹ BOA, *BEO* 3732-279861, Lef 4; BOA, *DH.MUİ* 76-2—6, Lef 9, 21-23, 44, 47.

⁹² BOA, *DH.ŞFR* 662-91; BOA, *DH.MUİ* 76-2—6, Lef 22; BOA, *DH.ŞFR* 662-57; BOA, *BEO* 3732-279861, Lef 2; BOA, *DH.MUİ* 76-2—6, Lef 58-59; BOA, *DH.ŞFR* 662-60.

⁹³ BOA, *DH.MUİ* 76-2—6, Lef 35, 59.

⁹⁴ BOA, *DH.ŞFR* 662-58; NA, *FO* 424-223, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther.

İttihatçılara muhalif tutumu da taraflar arasındaki anlaşmazlığı körükleyici bir faktör olmuştur.⁹⁵

Süleyman Nazif Bey ile Nazım Paşa arasındaki gerilimin ilk sinyalleri Bağdat valisinin bölgeye ulaşmasının hemen ardından, Mayıs ayında taraflar arasında yapılan görüşme sırasında ortaya çıkmıştı. Bu görüşmede Nazif Bey ile Nazım Paşa, bölge aşiretlerine uygulanması gerekli politika konusunda farklı görüşler ortaya koymuşlardı. Bunlardan biri: aşiretler üzerine askeri operasyon düzenlenmesi konusuydu. Nazım Paşa hükümetin *satvetinin* gösterilmesi açısından bunu elzem bulurken; Nazif Bey, askeri bir operasyonun meselenin çözümüne hiçbir katkı sağlamayacağını düşünmekteydi.⁹⁶ Taraflar ayrıca yetki alanlarının belirlenmesi konusunda da anlaşmazlık yaşamaktaydı.⁹⁷

Süleyman Nazif'in şikâyetçi olduğu bir diğer unsur ise: Nazım Paşa ile aralarındaki gerginliğin Basra vilayetindeki bazı nüfuz sahipleri tarafından şiddetlendirilmeye çalışılmasıydı. Nazif Bey'e göre başında Basra mebusu Seyyid Tâlib ve Basra Komodoru Hikmet Bey'in olduğu yerli-yabancı bazı şahıslar, bu ihtilafın büyümesine çalışıyorlar ve bunda da başarılı oluyorlardı. Süleyman Nazif, Nazım Paşa'nın Basra'daki sağ kolu olan Bahriye Kumandanı Hikmet Bey ile Nizamiye ve Jandarma kumandanlıkları vekâletine memur edilmiş olan Neşet Efendi'nin, *kendi aleyhinde ne kadar nifak kâbil ise alenen icrâ ettiklerini* ifade etmekteydi. Nazif Bey'e göre bu faaliyetlerinin merkezi ise, Basra mebusu Seyyid Tâlib Bey'in eviydi⁹⁸. Basra valisi bu nedenlerle Dahiliye Nezareti'nden birkaç defa başka bir vilayete naklini dahi talep etmiş⁹⁹ ve Nazif'in ikin teklifi merkez tarafından kabul edilmişti.¹⁰⁰

Süleyman Nazif Bey, Basra'dan ayrılacağı gün olan 15 Eylül 1910 tarihinde merkeze bir telgraf göndermiş ve adeta Basra'da bulunduğu dönemin bir tahlilini yapmıştır. Hükümetin çıkarlarını korumak için çalıştığı zamanlarda yardımcısı

⁹⁵ Nitekim Nazım Paşa'nın Bağdad'a götürdüğü maiyetinin büyük bir kısmı İttihat ve Terakki'ye düşman şahıslardan oluşmaktaydı. Paşa ayrıca Halaskaran-ı Zabıran ve Hürriyet ve İtilaf fırkaları ile de irtibat halindeydi. Süleyman Nazif, *Yıkılan Müesseseler*, s.11-12 ve 21. Nazım Paşa, Bağdad'daki görevinden ayrıldıktan sonra da Halaskaran-ı Zabitan müdahalesinin akabinde yeniden Harbiye Nazırlığı yapmış, Balkan Savaşı'nda Başkomutan vekili olarak görev almış ve Ocak 1913 tarihinde yapılan Bab-ı Ali Baskını sırasında öldürülmüştü. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, (İstanbul: The Isis Press, 2003), s.81.

⁹⁶ Halid Hamud es-Sadun, *el-Evzâi'l-Kabilîyye fi Vilayeti'l-Basra*, (Beyrut: el-Darü'l-Arabîyyet l'l-Mevsuat, 2006), s.113; Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.223-225.

⁹⁷ Süleyman Nazif, *Yıkılan Müesseseler*, (İstanbul: İlhami Fevzi Matbaası, 1927), s.18.

⁹⁸ BOA, *DH.MTV* 14-1, Lef 12.

⁹⁹ BOA, *Dâbîliye Nezareti Mütenevvia Kısmı (DH.MTV)* 14-1, Lef 3, 7. Süleyman Nazif Bey, Nazım Paşa ile aralarındaki anlaşmazlığın büyümesinin Irak gibi nazik bir bölge için felaket olacağını göz önünde tutarak istifa etmiş olduğunu ifade etmişti. *Aynı vesika*, Lef 23.

¹⁰⁰ *Aynı vesika*, Lef 11.

olması gereken zabıt ve memurların, kendisinin bu faaliyetlerini akim bırakmak için eşkiyadan ziyade gayret sarf ettiklerini vurgulayan Nazif Bey, *asker ve jandarma gibi vesâit-i inzibâtiye nâmına her ne buldumsa şekâveti tenmiye ve ihtirâs-ı menfûrlarını tağziye etmek isteyen bir takım esâfilden müteşekkil bir kitle-i mahzûbe bulunduğunu maateessüf gördüm* ifadelerine yer vermektedir¹⁰¹. Tüm bu olaylar içerisinde asıl garipsediği ve teessüf ettiği noktanın, Nazım Paşa'nın Hikmet Bey ve onun gibilere gereğinden fazla yakınlık göstermesi olduğunu ifade eden Süleyman Nazif, Nazım Paşa'nın devr-i sâbık dönemine benzer bir idare tarzı benimsemesini de eleştirmişti¹⁰².

Süleyman Nazif Bey Basra valiliği döneminde polemige girdiği ve sürtüşme yaşadığı şahıslardan bir diğeri ise: Basra eşrafının önde gelen ismi Seyyid Talib el-Nakib olmuştur. Seyyid Talib'in bölgedeki etkinliği sabık vali Arif Mardini Bey tarafından desteklenmiş fakat Arif Bey'in yerine göreve gelen Süleyman Nazif Bey, selefinin tam tersi bir politika izleyerek Talib'in bölgedeki gücünü kırmaya çalışmıştı. Bu durum ise Seyyid Talib'in, Nazif Bey'in görevden ayrılmasını sağlamak amacıyla aleyhinde dilekçeler düzenletmesine neden olmuştu¹⁰³. Süleyman Nazif Bey aleyhine Basra eşrafı tarafından gönderilen ve hakarete varan ifadeler içeren şikâyet telgraflarının, Nazım Paşa-Süleyman Nazif polemigi ile eşzamanlı gelişmesi de son derece dikkat çekicidir. Hatta Süleyman Nazif Bey, aleyhinde Bâbüâlî'ye telgraflar gönderilmeye başlanmasından önce bu tarz bir şikâyet teşebbüsü ihtimalinden şüphelenmiş ve merkezi bu konuda uyarılmıştır.¹⁰⁴

Talib Bey tarafından organize edilen ve hatta bizzat kendisinin de dilekçe vererek katıldığı bu şikâyetlerde Süleyman Nazif Bey, görevini kötüye kullanmak¹⁰⁵; yanlı davranmak¹⁰⁶; irtikaba teşebbüs etmek¹⁰⁷ ve *müstebidane*

¹⁰¹ *Aynı vesika*, Lef 23.

¹⁰² *Aynı vesika*, Lef 17. Nazım Paşa da Süleyman Nazif'e hitaben yazdığı cevapta sabık Basra valisinin bu sözleri *tamü's-şu'ur* olmadığı bir zamanda kaleme alınmış olduğunu iddia etmişti. *Aynı vesika*, Lef 14.

¹⁰³ Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, (London: Frank Cass, 1993), s.153. Seyyid Talib'e yakınlığıyla tanınan ve 1914 seçimlerinde Basra mebusu olan Süleyman Feyzi de anılarında Süleyman Nazif hakkındaki bu şikâyet telgraflarının Seyyid Talib tarafından hazırlatıldığını doğrulamaktadır. Süleyman Feyzi, *a.g.e.*, s.91. Süleyman Feyzi'nin Nazif Bey'in Basra'dan ayrılışına dair naklettiği anılarında dikkat çeken bir diğer nokta da Basra'da Seyyid Talib'in sahip olduğu nüfuza dairdir. Nitekim Feyzi Bey, Basra eşrafından bir kaç kişinin sabık Basra valisini uğurlamaya gittiklerini fakat Seyyid Talib'den korktukları için bunu sakladıklarını ifade etmekteydi. Süleyman Feyzi ise Seyyid Talib'e açıkça sabık valiyi uğurlamaya gittiğini söylemiş, buna mukabil olarak Talib Bey cebinden valiyi uğurlamaya gidenlerin isimlerinden oluşan bir liste çıkarmış ve Feyzi Bey'e göstermişti. *Aynı eser*, s.92.

¹⁰⁴ BOA, *DH.MUİ* 121-48, Lef 3; BOA, *DH.ŞFR* 663-147. Nazif Bey'in halefi Celal Bey'in yaptırdığı tahkikat da bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Zira Celâl Bey, yaptığı tahkikatta, Nakibzâde Tâlib Bey'in bazı kişilere gerçeklere aykırı telgraflar göndererek Nazif Bey'i azlettirdiğine dair ifadeleri *öteye beriye yaydığını* tespit etmişti. Celal Bey'e göre, Talib Bey'in bu hareketlerinin maksadı devr-i sâbıktaki nüfuzunu yeniden elde etmektir. BOA, *DH.MTV* 14-1, Lef 5.

¹⁰⁵ BOA, *DH.MUİ* 124-60, Lef 31

¹⁰⁶ BOA, *DH.MUİ* 124-60, Lef

politika izlemekle¹⁰⁸ suçlanmaktaydı. Dilekçelerde ayrıca Süleyman Nazif Bey'in hükümetteki önemli şahsiyetlerle olan ilişkilerine vurgu yaparak; bu şekilde merkezden hiçbir müdahaleye maruz kalmayacağına dair izlenim yaratmaya çalıştığına ve sık sık *bizim Talat, bizim Câvid, bizim Hakkı* ifadelerini kullanması eleştirilmekteydi¹⁰⁹. Şikâyetlerin birçoğu Nazif Bey'e yönelik hakarete varan ifadeler içermekteydi:

“... gece gündüz işrete inhimâk, puserlerle imrâr-ı evkât etmek, kumar masasından ayrılmamak, gece yarısı sarhoş umûmhânelerde dolaşıp kurşun atmak, bilâ-müceb âlemi dövmek, işkence etmek, mâsumları habs şâkîleri tahliye eylemek, tahrirât kalemi ve kendi hânesini puser umûmhânesi şekline götürmek, haftada iki defa ancak hükûmet konağına gelebilip bir sa‘at devâm ve dimâğını dolduran te’sîrât-ı kuûliye ahlâkını bozarak şu bir sa‘at içinde bir takım mezâlîmle iştigâlden sonra hemen tehâlûkle masa-i kumara ve puserlere avdet etmek gibi ahvâl mevki-i me‘mûriyete yaklaşıyor mu?”¹¹⁰.

“...riyânet-i rezilânesi sâika-i şehvânîyet-i nefsânîyesine mağlûb livâtaya mübtelâ, hânesi âdetâ mecmu‘-i sübyan hükümünden olub kumarbazlıktan başka hiçbir gûna meziyeti olmayan valimiz...”¹¹¹

Nazif Bey'in Nazım Paşa ve Basra eşrafı ile eşzamanlı olarak yaşadığı polemiklerden kısa bir süre sonra istifa etmesi de hakkında merkeze gönderilen telgrafların sonlandırılmasına yeterli olmamıştır. Süleyman Nazif Bey'in istifa etmesi ve bu istifanın vilayet içerisinde haber alınmasıyla birlikte Bâbîâlî'ye sâbık valinin hem lehinde hem de aleyhinde telgraflar gönderilmeye başlamıştı. Örneğin Basra Musevi Cemaati Nazif Bey'i *vali-i âdil* olarak tanımlayarak Musevi milletin Basra'da ancak Nazif Bey'in valiliği döneminde meşrutiyetin nimetlerinden faydalandığını ifade etmişti¹¹². Vilayetteki Protestan, Süryânî, Keldâni ve Ermeni ruhani liderleri de, aynı şekilde Süleyman Nazif'ten memnuniyetlerini dile getirerek sabık vali hakkında *iftiralara* kulak

¹⁰⁷ *Aynı vesika*, Lef 5, 8-30.

¹⁰⁸ *Aynı vesika*, Lef 34.

¹⁰⁹ *Aynı vesika*, Lef 6.

¹¹⁰ *Aynı vesika*, Lef 7.

¹¹¹ *Aynı vesika*, Lef 34.

¹¹² *Aynı vesika*, Lef 40.

verilmemesini istemişlerdi¹¹³. Müslüman halktan ve yerel eşrafın bir kısmından da merkeze aynı mealde birçok dilekçe ulaşmış ve Nazif Bey döneminde vilayette tesis edilen asayişe vurgu yapılarak *cümlesi bir menbâ'dan çıkma* yalan şikâyetlere itibar edilmemesi istenmişti¹¹⁴. Hatta Basra eşrafından bir kesim tarafından gönderilen bir dilekçede, Süleyman Nazif'in valilikten azlinin tüm Irak'ta meşrutiyete karşı *pek vahim bir inkılabın* meydana gelmesine neden olacağı ve bundan sonra gelecek vali *Midhat Paşa bile olsa hiçbir şey yapılamayacağı* dahi iddia edilmişti.¹¹⁵

Süleyman Nazif lehine gönderilen dilekçelere karşı, sabık valiye muhalefet eden cenah da harekete geçmiş ve Babıali'ye bir dizi telgraf göndermişti. Bu telgraflarda Nazif Bey'in dilekçeler yazarak bunları ahaliye zorla imzalatırdığı iddia edilmekte¹¹⁶ ve hatta sabık valinin adamları vasıtasıyla Aşar'da kargaşa çıkarılması için gizlice ahaliyi teşvik etmekte olduğu dahi öne sürülmekteydi¹¹⁷. Telgrafların bir kısmında ise sabık vali lehine gönderilen dilekçelerin Süleyman Nazif Bey'e olan sevgi değil; Basra mebusu Seyyid Tâlib Bey'in aleyhine teşebbüste bulunma gayesiyle yazıldığı ortaya atılmaktaydı.¹¹⁸

Sonuç

19 Eylül 1909-7 Eylül 1910 tarihleri arasında yaklaşık bir sene boyunca Basra valiliği görevinde bulunmuş olan Süleyman Nazif Bey¹¹⁹, II. Meşrutiyet döneminde Basra'da uzun süre valilik yapmış olan birkaç isimden biri olmuştur. Muhtemelen İttihatçı duruşu ve Musul ve Diyarbakır vilayetlerinde daha önce almış olduğu görevler nedeniyle Basra valiliğine uygun görülmüş olan Süleyman Nazif, bu bir senelik zaman zarfı içerisinde merkezin taşrada varlığını hissettirmek adına faaliyetlerde bulunmuştur. Nazif Bey, görev yaptığı dönemde esas olarak Basra'da adem-i merkezîyetçilik faaliyetlerinde bulunan yerel eşraf ile bunun uzantısı olan yabancı nüfuzunun gücünü kırmaya çalışmıştır. Bu anlamda Basra valiliği esnasında izlemiş olduğu çizgi açısından bakıldığında Süleyman Nazif Bey'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezîyetçi politikalarının taşradaki tezahürü olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte devletin nüfuzunun taşrada tesisine çaba sarf eden Nazif Bey'in bu politikası kesinlikle vilayetteki halkın devlet karşısında ezilmesi şeklinde

¹¹³ *Aynı vesika*, Lef 66.

¹¹⁴ Buna benzer telgraflar için bkz. *Aynı vesika*, Lef 3-4, 39, 47, 50; BOA, *DH.SYS* 25-1, Lef 2-4.

¹¹⁵ *Aynı vesika*, Lef 3-4;

¹¹⁶ BOA, *DH.MUİ* 124-60, Lef 41-42.

¹¹⁷ BOA, *DH.MTV* 14-1, Lef 21.

¹¹⁸ *Aynı vesika*, Lef 21.

¹¹⁹ BOA, *DH.MUİ* 33-2-33, Lef 1-9; BOA, *İrade Dâbiliye (İ.DH)* 1483-1328.N.38, Lef 1-2.

tezahür etmemiş; tam tersine Süleyman Nazif, vilayet dâhilindeki toprak meselelerinde açıkça görüldüğü üzere, ahalinin mağduriyetini gördüğü noktada hükümet politikalarını eleştirmekten de çekinmemiştir.

Süleyman Nazif'in Basra valiliği döneminde gerçekleştirmiş olduğu bayındırlık faaliyetleri de, kendisinin vilayetin siyasi meselelerinin yanı sıra, sosyal ve zirai faaliyetlerine olan ilgisini göstermektedir. Zira Nazif Bey, bölgede modern ulaşım ve aydınlatma sisteminin yerleşmesi için çaba sarf etmiş, telefon sistemini vilayete getirme yolunda uğraşlar vermiş, aynı zamanda halk sağlığının muhafazasına da önem vermişti. Bu da Nazif Bey'i halka hizmet götürmeyi amaç edinen *adil* bir vali olarak da ön plana çıkarmıştır. Nitekim Süleyman Nazif Bey'in Basra valiliği döneminde çizdiği bu etkili profil merkezin yanı sıra, yerel halk ve hatta kendisine muhalif çevreler tarafından dahi takdir edilmesine ve Basra tarihinde II. Midhat Paşa olarak anılmasına neden olmuştur.¹²⁰

Basra valiliği döneminde gerçekleştirdiği icraatlar ve daha sonradan Irak coğrafyasında yaşadıkları ile ilgili yayınladığı izlenimleri göz önünde bulundurulduğunda, Süleyman Nazif Bey'in kendisine Midhat Paşa'yı örnek aldığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.¹²¹ Nitekim Süleyman Nazif'in Basra vilayetinde uyguladığı siyaset, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğinde izlemiş olduğu siyasi, sosyo-ekonomik ve bayındırlık politikalarıyla büyük oranda örtüşmektedir.¹²² Süleyman Nazif'in baskın, ateşli ve kararlı olduğu kadar polemiklere de açık kişiliği Basra valiliğinin yalnızca icraatlarıyla değil; aynı zamanda münakaşalarıyla da öne çıkmasına neden olmuştur. Gerçekten de Nazif Bey, Basra vilayetindeki faaliyetlerini sürdürürken karşısına engel olarak çıkan şahıslarla polemığe girmekten çekinmemiştir. Bunun yanı sıra Nazif Bey'in etkili siyasi ve bayındırlık faaliyetleri de kendisinin sürekli olarak eşrafla karşı karşıya gelmesine ve polemik yaşamasına sebep olmuştur. Bu da Süleyman Nazif'in *muktedir* olduğu kadar *müşteki* bir vali olarak gündemde kalmasına neden olmuştur.

¹²⁰ Mustafa Abdülkadir en-Neccâr, *et-Tarihü's-Siyasi: li-İmâreti Arabistan el-Arabîye: 1897-1928*, Kahire Tarihsiz, s.138. Azzavi de Süleyman Nazif Bey'in bölgenin siyasi durumuna uyum sağladığını ifade etmekte fakat Basra'da yaygın olan fitne nedeniyle izlediği olumlu politikalarda başarılı olamadığını belirtmektedir. Abbas Azzavi, *Tarihü'l-İrak beyne'l-İbtûlâleyn: min sene 1289 h.-1872 m. ila sene 1335 h.-1917 m.*, C.8, (Bağdat: Şeriketü't-Ticare, 1956), s.204. Süleyman Nazif'in izlediği merkezîyetçi siyaseti en ağır şekilde eleştiren Şeyh Hazal taraftarları dahi Nazif Bey'in Basra valiliğine tayin edilen en *muktedir* vali olduğunu itiraf etmişlerdir. Ali Muhammed Amir es-Seyyid, *a.g.e.*, s.7.

¹²¹ Hatta Süleyman Nazif Bey valiliği döneminde, Basra merkezine Midhat Paşa'nın heykelinin dikilmesini gündeme getirmiş fakat bu teklif hayata geçirilememiştir. BOA, *DH.MUİ* 117-62, Lef 1-4.

¹²² Bunları ana hatlarıyla devlet nüfuz ve etkisini taşrada tesis etmek, aşiretleri askeri tedbirlerden ziyade kökten ve nihai çözümlerle devlete sadakate teşvik etmek ve vilayetin gelişmesi ve modernleşmesi adına bayındırlık faaliyetlerinde bulunmak şeklinde özetlemek mümkündür. Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği esnasında yapmış olduğu icraatlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği" (yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2005.

Bu açılardan değerlendirildiğinde her ne kadar eşraf ve yerel idarecilerle birçok kez sert polemiklere girmiş olsa da; gerek ekonomik ve politik, gerekse bayındırlık faaliyetleri itibariyle Süleyman Nazif Bey'in II. Meşrutiyet dönemi Basra'sının en etkili valilerinden birisi ve hatta belki de en etkilisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

